

NIKU Oppdragsrapport 288/2011

A335 Kvernes stavkirke

Konservering av epitafiet i koret.

Forprosjekt

Anne Apalnes Ørnhøi og Christina Spaarschuh

Prosjekttittel	Konservering av epitafiet i koret. Forprosjekt.
Topografisk nummer	A 335
Prosjektnummer	156.20393
Oppdragsgiver	Riksantikvaren
Prosjektleder	Christina Spaarschuh, konservator
Prosjektmedarbeidere	Konservatorene Anne Apalnes Ørnhøi, Tone Olstad, Hanne Moltubakk Kempton, Dagheid Berg og Nina Kjølsten Jernæs
Transport og demontering	Exel Logistics Norway, Østfold Bygg- og Vindusrestaurering AS

Innholdsfortegnelse

1	Innledning.....	4
2	Historikk og beskrivelse.....	5
2.1	Beskrivelse.....	5
2.2	Konstruksjon.....	5
2.3	Maleteknikk.....	5
2.4	Tidligere restaureringer.....	6
3	Undersøkelser og dokumentasjon.....	6
3.1	Analyse av bindemiddel.....	6
4	Tilstandsbeskrivelse.....	7
4.1	Treverk og konstruksjon.....	7
4.2	Malerier.....	7
4.3	Polykromi.....	7
5	Utførte tiltak.....	7
6	Behandlingsforslag.....	7
6.1	Treverk og konstruksjon.....	8
6.2	Polykromi.....	8
7	Transport og montering i kirken.....	9
7.1	Demontering i 2011.....	9
7.2	Returtransport og montering i 2012.....	9
8	Vedlegg.....	10
8.1	Vedlegg 1 Oversikt materialer.....	10
8.2	Vedlegg 2 Oversikt metode.....	11
8.3	Vedlegg 3 Dimensjoner og mål.....	12

1 Innledning

Bakgrunn og målsetting for arbeidet

I perioden 8. mars til 10. mars 2011 ble det utført en tilstandsregistrering i Kvernes kirke av Norsk institutt for kulturminneforskning (NIKU) på oppdrag fra Riksantikvaren.¹ Fordi en relativ stor del av inventaret ble vurdert å være i så dårlig stand at konsolidering burde utføres snarest, ble det i samme perioden utført et forprosjekt for behandling av utvalgte gjenstander.² Deretter har det blitt utført og skal utføres ytterligere konserveringsarbeid i Kvernes stavkirke som en del av Riksantikvarens Stavkirkeprogram. I den forbindelse har tre våpenskjold og en lysestake blitt behandlet på NIKUs konserveringsatelier, og det har blitt utført et forprosjekt for behandling av epitafiet i koret.

Målet for forprosjektet om epitafiet var å komme frem til et behandlingsforslag som sikrer løs maling på en effektiv måte og presenterer gjenstanden på best mulig måte med minimale inngrep og tilføyelser. Selve behandlingen av epitafiet skal utføres i 2012.

Rapportering

Foreliggende rapport omfatter en kort beskrivelse av historikk, fremstilling, tidligere behandlinger og tilstand på epitafiet. Forslag til tiltak listes i en tabell. Tilbud med anslått netto behandlingstid og samarbeidskostnader sendes som avtalt.

Deler av rapporten er basert på NIKU Oppdragsrapport 76/2011, Olstad, T. M.: *Kvernes stavkirke. Vurdering og forslag til behandling av interiør og inventar. Forprosjekt.*

Fotografier i rapporten er tatt av NIKU om ikke annet er nevnt.

¹ Stein, Mille: A335 Kvernes stavkirke, Averøy kommune, Møre og Romsdal. Tilstandsregistrering av kunst og inventar. NIKU Oppdragsrapport 79/2011.

² Olstad, Tone M.: Kvernes stavkirke. Vurdering og forslag til behandling av interiør og inventar. Forprosjekt. NIKU Oppdragsrapport 76/2011.

2 Historikk og beskrivelse

Epitafiet er en del av inventaret i Kvernes stavkirke. Den interesserte leser henvises til: Anker og Havran: *Kirker i Norge, Bind 4: Middelalder i tre, stavkirker*, hvor det finnes en beskrivelse av dagens kirkerom, en oversikt over inventarstykker og en sammenfattende historikk.

Det er uvisst hvor gammel Kvernes stavkirke er, men man antar at den sto ferdig en gang mellom 1300 og 1500. Epitafiet i koret er datert 1671 og forteller om daværende sogneprest Anders Eriksen og hans nærmeste.

Et dokument hentet fra *Brodahls arkiv for kirke- og kirkekunstregistreringer i Trøndelag* hos Riksantikvaren i Oslo gir opplysning om epitafiets opprinnelse:

«Epitafiet fra 1671, som den ærverdige Matrone Lisbeth Erichsdatter har sat over sin mand Hr. Anders Erichsen, er ogsaa et arbeide av Gramfamilien, antagelig foregaaendes bror Marcus, eller (som i Malvik Kirke) faren Nils Marcussen sammen med sine to sønner Marcus og Lucas. Stafferingen paa det er utført av den innvandrede kontrafeier Niels Nielsen, som jeg har tænkt mig kan være en tredje søn.»³

2.1 Beskrivelse

Epitafiet er bygget opp som en altertavle med tydelig etasjedeling i toppfelt og hovedfelt. Det nedre partiet (hovedfeltet) er dominerende og har et uvanlig motiv som viser et landskap med trær og en slette. Maleriet er ikke av høy kvalitet. To ornamentalt utskårete søylepar med kapiteler og engelfigurer flankerer maleriet. Mellom hvert søylepar står det en skulptur på en sokkel (Moses og evt. Aron). Hovedfeltet er innrammet av utsveifete og ornamentalt dekorerte vinger ytterst på sidene. Under hovedfeltet er det et inskripsjonsfelt med profilert innramming. Inskripsjonsfeltets tekst er skrevet med forgylte bokstaver på svart bunn. Inskripsjonen lyder "Til Guds ere och Kirkens Beprydelse haffuer den ærdydig Matrone Lisbeth Erichs Daatter ladet opsette denne tafle for sig och sin K: Hospondis Hæderlig och Vellærte Mand: Anders Erichssøn och Deres Børens amindelse. Anno 1671". Under tavlen er det en ornamentalt utskåret "vinge" i billedfeltets bredde.

En bred og utragende gesims skiller nedre og øvre felt. Toppfeltet har sentralt en malt fremstilling av Salvator Mundi av forholdsvis god kvalitet og er flankert av ornamentalt utskårne vinger med ovale skriffelt og engler. To skulpturer står ytterst på hver sin side av gesimsen over hovedfeltet. Over toppfeltet er det enda en gesims som avslutter med en skulptural fremstilling av den seirende Kristus.

2.2 Konstruksjon

Konstruksjonen er holdt meget enkel med brede, grove, planker satt sammen med tretapper og noen store jernspiker, samt hjørneforbindelser der listene er satt inn til hverandre butt i butt. Utskjæringerne er festet på forsiden ved hjelp av tretapper.

2.3 Maleteknikk

Epitafiet er trolig lagt i furu og all polykrom maling ser ut å være utført med oljebasert maling. Det er ikke utført analyser av bindemidler eller pigmenter innfor forprosjektets økonomiske ramme. Alle synlige deler er av epitafiet er bemalt og tavlen fremstår som mangefarget. Epitafiets omramming, utskjæring og bruk av bladmetall, lasurer og farger, er av god kvalitet. Epitafiets utskjæringer er malt i rødt, lyseblått, bladsølv med grønn lyster eller rød lyster samt bladgull på svart bunn.

³ Usignert: Kvernes kirke regnskaper, udatert, s. 6. Dokumentet er en etterskrift til avskrift av regnskaper i Riksarkivet og er høyst sannsynlig informasjon skrevet av kunsthistoriker Johan Ernst Brodahl (1871-1948). Hentet fra Riksantikvarens arkiv.

2.4 Tidligere restaureringer

Epitafiet er nevnt i en rapport fra restaureringskonsulent Odd Helland datert 13. oktober 1965. Han viser til at *“malingen på epitafiet skaller av i små flak og anbefaler konservering (festing av kridering og malinglag), rensing og restaurering”*.⁴

Epitafiet ble demontert og var ute av koret i en periode i forbindelse med Riksantikvarens arbeid på veggene i koret i 1978-79. I 1978 ble løs maling konsolidert av Riksantikvarens konservatorer med en pva/vann/sprit blanding. Deretter ble hele minnetavlen penslet med 3 % Calaton CB. Arbeidet ble utført av malerikonservatorene K. Solberg, T. M. Olstad og J. Brønne under ledelse av J. Brønne. Mangler i arkitekturen ble komplettert av en lokal snekker og tavlen montert ved hjelp av opprinnelige hull, men med nye trenagler der det syntes nødvendig. En spiker ble kun benyttet til støtte for nedre venstre skulptur.⁵

I følge en befaringsrapport fra 1984 av Riksantikvaren⁶ var konserveringstilstanden til epitafiet igjen dårlig og det ble anbefalt utførlig konservering. I oversendelsesbrevet til rapporten av fungerende førsteantikvar blir det anslått at Riksantikvarens konservatorer vil ikke ha anledning til å utføre arbeidet med epitafiet før om ti år.⁷ Det foreligger ingen rapport om behandling av epitafiet på 1990-tallet.

Tidligere konsolidering er i dag synlig en del steder, men det er ingen tegn til tidligere overmaling eller retusjering.

3 Undersøkelser og dokumentasjon

3.1 Analyse av bindemiddel

Det har blitt sendt en malingprøve til bindemiddelanalyse ved Nasjonalmuseet i København fra epitafiet, våpenskjoldet ved prekestolen og et av kongemonogrammene på korskillet. Dette ble gjort for å få kunnskap om hvorfor noen av malingene reagerer forskjellig fra resten av malingene på de nevnte gjenstandene ved konsolidering. Svar på analysen forventes i uke 4 i 2012. Det forventes at en del av inventaret i kirken har blitt malt av samme dekorasjonsmaler som epitafiet og at analyse av malingprøvene kan hjelpe til å finne en metode for flere gjenstander som skal behandles i kirken i arbeidsperiode 2.

⁴ Helland, Odd: *Rapport fra restaureringskonsulent Odd Helland, 10. oktober 1965*, Bud i Romsdal 13. oktober 1965, Riksantikvarens arkiv Oslo, A 335, s.1.

⁵ Det foreligger ingen rapport for behandlingen men noe fotodokumentasjon i Riksantikvarens arkiv og behandlingsnotat av Kristin Solberg i NIKUs arkiv. J. Brønne har en 8mm smalfilm av konsolideringsprosessen.

⁶ Brønne, Jon; Havrevold Mette: A 335 Kvernes stavkirke, Befaringsrapport 7. august 1994, Riksantikvarens arkiv Oslo, s. 3.

⁷ Brev signert av første antikvar Dag Myklebust til Fortidsminneforeningen, Romsdal avdeling, datert 24.oktober 1985.

4 Tilstandsbeskrivelse

Under feltarbeid i kirken våren 2011 ble epitafiet demontert i 15 deler for å kunne transporteres til NIKUs konserveringsatelier i Oslo. Forsidebeskyttelse ble utført med japanpapir og gelatin, og det ble kun lagt på årstallet i skriftfeltet under hovedmaleriet, samt skriftfeltet på venstre vinge på toppfeltet (bilde 9).

Materialene som ble brukt under demontering og som er planlagt brukt under behandling er beskrevet i 8.1 Vedlegg 1 Oversikt materialer.

Epitafiet er støvete. Det er en del fugleskitt, og det er mye løs maling på alle deler av epitafiet.

4.1 Treverk og konstruksjon

Treverket ser ut å være stabilt. Konstruksjonen er stort sett stabil unntatt venstre side av hoveddelen (del 8a) som løsnet ved demontering/transport av epitafiet og trengte stabilisering da epitafiet nådde NIKUs konserveringsatelier (se punkt 5. Utførte tiltak).

4.2 Malerier

På hovedmaleriet er mye maling tidligere tapt, spesielt på høyre side og i midten. Skadene går tvers gjennom alle farger, slik at det kan utelukkes sammenheng med maleteknikken. Maleriet i toppfeltet representerer en annen type maleri og er stort sett godt bevart. Her er det kun malingtap i et område i midtre nedre del av maleriet.

4.3 Polykromi

Bevaringstilstanden kan knyttes til ulike typer dekorasjonslag. De dekorasjonslag som er best bevart er bladgull og sølv med grønn og rød lasur. Mest skadet er svart maling og lyseblå maling. Særlig i skriftfeltene med gyllne bokstaver på svart bunn er det mye løs, oppkrøllet maling. Malingen har løsnet i bittesmå flak som ligger løst på treverket. Det er så stort tap av maling at det er vanskelig å lese tekstene på skriftfeltene.

På skulpturen på høyre side av gesimsen over hovedfeltet (del 14) er det mye malingtap, særlig i ansiktet. Også skulpturen på øverste gesimsen (del 10) viser en del avskallinger i ansikt og på hodet.

5 Utførte tiltak

Venstre siden av hoveddelen (del 8a) ble stabilisert med to metallvinkler til kassen som danner rammen til hovedmaleriet. Dette tiltaket var nødvendig for å kunne transportere epitafiet tilbake til kirken.

På hovedmaleriet var det en sprekk mellom to av bordene to steder (venstre side og midten/høyre side). Spalten i midten/høyre side målte opp til 2 cm. Det ble valgt å trekke sammen spalten ved å flytte ytterste bord til høyre 1,5 cm mot midten. For å gjøre dette måtte tretappene løsnes og bordene demonteres. Deretter var planen å lukke de opprinnelige tapphullene og gjenbruke de originale tappene i nye hull. Dette ble imidlertid funnet ut å være for belastende for epitafiets hoveddel, fordi det ville innebære mye banking og det ble i stedet brukt fire skruer til å feste planken igjen.

Arbeidet med stabilisering av epitafiets hoveddel ble utført av Østfold Bygg- og Vindusrestaurering AS.

6 Behandlingsforslag

På grunn av at det er målt over 80 % relativ luftfuktighet i Kvernes stavkirke, foreslås det å bruke et syntetisk konsolideringsmiddel for festing av maling på hele epitafiet. Dette anbefales for å unngå tilføyning av materiale som er utsatt for muggvekst.

6.1 Treverk og konstruksjon

Venstre del av del 8a med bladsøyler og skulptur hadde løsnet fra hovedfeltet i nedre området ved demontering/transport av epitafiet fra kirken til NIKUs konserveringsatelier. Her var det nødvendig å stabilisere epitafiets konstruksjon for å kunne transportere det tilbake til kirken (se 5. Utførte tiltak). Snekkerarbeidet ble utført av Østfold Bygg- og Vindusrestaurering AS i NIKUs lokaler.

Malerier

Det øverste maleriet er undersøkt for løs maling. Løs maling festes ved punktkonsolidering med tynnet Lascaux medium for konsolidering (LMK). Overflaten renses med varmt deionisert vann for støv og smuss. Området med malingtap retusjeres på grundering og bunnmateriale ved bruk av gouache-farger (strekretusj på hvit bunn).

På hovedmaleriet festes løs maling med LMK. Overflaten renses for skitt med tørrensesvamp. Tap av maling kamufleres ved kun å inntone områder der det hvite grunderinglaget er synlig ved bruk av gouachefarger.

6.2 Polykromi

Omrammingen av epitafiet med polykromerte utskjæringer og skriftfelt sjekkes for løs maling. Festing av løs maling i de forskjellige malinglag krever ulike metoder for konsolideringsmiddelet på grunn av varierende tilstand, tåleevne for fukt og mekanisk belastning. Skriftfelt med gyllne bokstaver på svart bunn kan ikke røres for konsolidering uten at maling går tapt. Derfor anvendes her aerosol generator som damper konsolideringsmiddelet på skadeområdet. Påføringsmetodene som skal anvendes er: aerosolgenerator, punktkonsolidering med pensel og påføring av lim gjennom japanpapir (se tabellarisk oversikt under).

Overflaterensning utføres ved bruk av varm deionisert vann på bomullsdott. Til retusjering brukes gouache farger og strekkretusj.

Dekorasjonslag	Konsolideringsmetode
Bladgull	Punktkonsolidering med fortynnet LMK (1:1 vol.-deler), varmeskje
Bladsølv med rød eller grønn lystring	Punktkonsolidering med fortynnet LMK (1:1 vol.-deler), varmeskje
Svart maling	Konsolidering med fortynnet LMK gjennom japanpapir (1:2 vol.-deler) varmeskje
Gull skrift (bladgull) på svart bunn	Konsolidering med aerosolgenerator og fortynnet LMK (1:4 vol.-deler) + lokal punktkonsolidering med fortynnet LMK (1:1 vol.-deler), varmeskje
Rød maling	Punktkonsolidering med fortynnet LMK (1:1 vol.-deler) / Konsolidering med fortynnet LMK gjennom japanpapir (1:2 vol.-deler), varmeskje
Lyseblå maling	Konsolidering med fortynnet LMK gjennom japanpapir (1:2 vol.-deler), varmeskje
Brun maling	Konsolidering med aerosolgenerator og fortynnet LMK (1:4 vol.-deler) + lokal punktkonsolidering (1:1 vol.-deler), varmeskje
Hudfarge	Punktkonsolidering med fortynnet LMK (1:1 vol.-deler), varmeskje

7 Transport og montering i kirken

7.1 Demontering i 2011

Under feltarbeid i kirken våren 2011 ble epitafiet demontert i 15 deler (delene 1-7, 8a, 8b, 9-14) for å kunne transporteres til NIKUs konserveringsatelier i Oslo. Hoveddelen av epitafiet var spikret fast til tilene og støttet seg på hyllekneker. Spikrene ble kuttet av for å kunne demontere epitafiet.

På konserveringsatelier i Oslo ble det demontert enda en del av del 8a for å kunne sette opp epitafiet vertikalt på en midlertidig arbeidskonstruksjon. Denne delen kalles i rapporten for *del 8c*.

7.2 Returtransport og montering i 2012

Transport til kirken planlegges utført i mai 2012 når konserveringsarbeidet i Kvernes stavkirke er planlagt å tas opp igjen under ledelse av Tone M. Olstad (prosjektnavn: *Kvernes stavkirke. Arbeid i kirken. Periode 2*). Prosjektet *Kvernes stavkirke*. Transporten skal utføres av Exel Logistics Norway AS.

Montering av de 16 enkelte delene av epitafiet foreslås utført i kirken av Østfold Bygg- og Vindusrestaurering AS. Østfold Bygg- og Vindusrestaurering AS skal også stå for montering av epitafiet på veggen i koret. Det foreslås bruk av stabile stålvingler for å feste epitafiet til veggen.

8 Vedlegg

8.1 Vedlegg 1 Oversikt materialer

Produkt	Beskrivelse	Anvendt	Bruksområde
Japanpapir	Tynt papir	Forsidebeskyttelse før transport	Skriftfelt på del 8c, skriftfelt på del 11
Gelatin	Proteinet kollagen som utvinnes av ben og bindevev hos dyr	Forsidebeskyttelse før transport	Skriftfelt på del 8c, skriftfelt på del 11
LMK	Lascaux Medium for Konsolidering, en vannbasert dispersion av en akryl copolymer	Tynnet med deionisert vann i løsninger 1:1, 1:2, 1:4 vol.-deler	Festing av løs maling (se tabell under punkt 6. Behandlingsforslag)
Deionisert vann		På bomullsdott	Overflaterensing
Polyurethan svamp	Svamp til tørr-rensing	Tørr direkte på polykrom overflate	Overflaterensing
Gouache	Gouache fra Rowney. Gouache de Dessinateur, England	Tynnet i vann	Retusjering

8.2 Vedlegg 2 Oversikt metode

Tiltak	Metode	Materialer Handels- navn	Materialer (kjemisk sam- mensetning)	Område
Konsolidering	Aerosolgenerator, punktkonsolidering med pensel eller påføring gjennom japanpapir. Varmeskje ca 60 °C	Tynnet Lascaux Medium for Konsolidering (LMK)	Vannbasert dispersjon av en akryl copolymer	I skadeområder på maleri og polykromi
Tørr-rensing	Pensel og støvsuger, Tørr-rensing med svamp	Rensesvamp til tørr-rensing	Polyurethan svamp	Pensel og støvsuger brukes på hele epitafiet inkl. bakside. Tørr-rensing med svamp brukes på hovedmaleriet.
Våt rensing	våt overflaterensning	Varmt, deionisert vann		Overflaterens med deionisert vann brukes på maleri og polykromi.
Retusjering		Gouache	Strekretusj	Hele forsiden, men kun utvalgte skjemmende områder

8.3 Vedlegg 3 Dimensjoner og mål

Del av epitafium	Maks høyde (cm)	Maks lengde (cm)	Maks dybde (cm)	Ca.	% - andel
1	92	30	16	0,28	
2	94	27	17	0,25	
3	79	97	15	0,77	
4	44	137	11	0,60	
5	25	249	27,5	0,62	
6	120	57	3,5	0,68	7,8
7	121	59	3	0,714	
8 (a,b,c)	245	138	25,5	3,38	
9	118	21	28	0,25	
10	52	28	10	0,15	
11	82	49	2,5	0,40	
12	79	49	3	0,39	
13	68	18	14	0,12	
14	68	21	15	0,14	
Sum i m ²				8,75	